

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١٢٠

دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی

دانشکده علوم سیاسی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد (M. A)

رشته علوم سیاسی

موضوع:

سنجش نقش روحانیت در جنبش ملی شدن صنعت نفت و انقلاب اسلامی در ایران

استاد راهنما:

سرکار خانم دکتر ملک تاج خسروی

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر عباس سلطانیلو

پژوهشگر:

زهرا مسعود

سال تحصیلی:

تابستان ۹۰

تقدیم به پدر و مادر عزیزم

خدای را بسی شاکرم که از روی کرم پدر و مادری فداکار نصیبم ساخته تا در سایه درخت پر بار وجودشان بیاسایم و از ریشه آنها شاخ و برگ گیرم و از سایه وجودشان در راه کسب علم و دانش تلاش نمایم .

والدینی که بودنشان تاج افتخاری است بر سرم و نامشان دلیلی است بر بودنم چرا که این دو وجود پس از پروردگار مایه هستی ام بوده اند دستم را گرفتند و راه رفتن را در این وادی زندگی پر از فراز و نشیب به من آموختند. آموزگارانی که برایم زندگی؛ بودن و انسان بودن را معنا کردند حال این برگ سبزی است تحفه درویش تقدیم آنان....

تقدیر و تشکر

ستایش مخصوص خداوند بزرگی است که نعمت آموختن را به انسان ارزانی داشت. در این جا به حکم وظیفه اخلاقی و انسانی و به مصداق آیه شریفه (من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق) بر خود واجب میبینم که از تمام کسانی که مشفقانه راهنمایی و مساعدت لازم را در انجام این پژوهش مبذول داشته اند قدر دانی نمایم.

بویژه از سرکار خانم دکترملک تاج خسروی که زحمت راهنمایی این پژوهش را بر عهده داشتند و همواره از هیچ تلاشی فرو گذار نمی نمودند .

از جناب آقای دکترعباس سلطانلو که زحمت مشاوره این پژوهش را بر عهده داشتند و مشاوره های ارزشمندی ارائه کردند .

از اساتید محترم جناب آقای دکترعلی اکبر امینی و جناب آقای قدسی که زحمت داوری این پژوهش را برعهده داشتند صمیمانه تشکر میکنم .

و از خانواده ام که همواره با صبر و حوصله فراوان و مهربانی این مسیر را برایم هموار کردند نهایت تشکر را دارم .

تعه‌دنامه اصالت پایان نامه کارشنای ارشد

اینجان‌ب زهرا مسعود دانش آموخته مقطع کارشناسی ارشد به شماره دانشجویی ۸۷۰۰۰۱۳۳۹۰۰ در رشته علوم سیاسی که در تاریخ ۹۰/۶/۲۸ از پایان نامه خود تحت عنوان سنجش نقش روحانیت در جنبش ملی شدن صنعت نفت و انقلاب اسلامی در ایران با کسب نمره و درجه دفاع نموده ام بدینوسیله متعهد می شوم:

۱- این پایان نامه حاصل تحقیق رو پژوهش انجام شده توسط اینجان‌ب بوده و در مواردی که از دستاوردهای علمی و پژوهشی دیگران (اعم از پایان نامه، کتاب، مقاله و ...) استفاده نموده ام، مطابق ضوابط و رویه های موجود نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات آن را در فهرست ذکر و درج کرده ام.

۲- این پایان نامه قبلاً برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی (هم سطح، پایین تر یا بالاتر) در سایر دانشگاهها و موسسات آموزش عالی ارائه نشده است.

۳- چنانچه بعد از فراغت از تحصیل، قصد استفاده و هرگونه بهره برداری اعم از چاپ کتاب، ثبت اختراع و ... از این پایان نامه داشته باشم، از حوزه معاونت پژوهشی واحد مجوزهای مربوطه را اخذ نمایم.

۴- چنانچه در هر مقطع زمانی خلاف موارد فوق ثابت شود، عواقب ناشی از آن را بپذیرم و واحد دانشگاهی مجاز است با اینجان‌ب مطابق ضوابط و مقررات رفتار نموده و در صورت ابطال مدرک تحصیلی ام هیچگونه ادعایی نخواهم داشت.

نام و نام خانوادگی:

تاریخ و امضاء:

بسمه تعالی

در تاریخ ۹۰/۶/۲۸

زهرا مسعود دانشجوی کارشناسی ارشد علوم سیاسی از پایان نامه خود دفاع نموده و با نمره به
حروف و با درجه مورد تصویب قرار گرفت.

امضاء استاد راهنما

بسمه تعالی	
دانشکده علوم سیاسی	
این چکیده به منظور چاپ در پژوهش نامه دانشکده تهیه شده است	
کد واحد دانشگاهی : تهران مرکزی	کد واحد : ۱۰۱
کد شناسایی پایان نامه: ۱۰۱۲۰۸۱۲۸۹۲۰۴۶	
عنوان پایان نامه : سنجش نقش روحانیت در جنبش ملی شدن صنعت نفت و انقلاب اسلامی در ایران	
نام و نام خانوادگی دانشجو : زهرا مسعود	تاریخ شروع پایان نامه : نیمسال دوم ۸۹
شماره دانشجویی : ۸۷۰۰۰۱۳۳۹۰۰	تاریخ اتمام پایان نامه : ۹۰/۶/۲۸
رشته تحصیلی : علوم سیاسی	
استاد راهنما : سرکار خانم ملک تاج خسروی	
استاد مشاور : جناب آقای دکتر عباس سلطانیلو	
آدرس و شماره تلفن : سعادت آباد - بلوار آسمانها - مجتمع ونوس بلوک C - ورودی ۲ - واحد ۳	۰۹۱۹-۵۴۰۷۷۱۵
چکیده:	
<p>روحانیت به عنوان قدیمی ترین و قدرتمندترین نهاد مدنی در تاریخ اجتماعی ایران است . نیروی اجتماعی روحانیت نقش بسیار تعیین کننده ای در زندگی سیاسی و دینی جامعه ایران ایفا کرده است . روحانیت در بسیاری از تحولات سیاسی و اجتماعی در دوران معاصر به ایفای نقش پرداخته است . با توجه به اهمیت نیروی اجتماعی روحانیت این پژوهش در صدد است به بررسی نقش روحانیت در ایران در دو مقطع ملی شدن صنعت نفت و انقلاب اسلامی بپردازد. سؤال اصلی این پژوهش این است که روحانیت در جنبش ملی شدن صنعت نفت و انقلاب اسلامی در ایران چگونه ایفای نقش نموده است؟ فرضیه اصلی نیز این گونه مطرح شده است که روحانیت به عنوان یک نیروی اجتماعی در انقلاب اسلامی ایران نقشی موثرتر از جنبش ملی شدن صنعت نفت داشته است . به دنبال بررسی علت ایفای نقش متفاوت روحانیون در این دو مقطع ، مباحث پژوهش در ۵ فصل تنظیم شده است. این پژوهش با انتخاب رهیافت نظری جامعه شناسی سیاسی دین به بررسی ارتباط نهاد دین (روحانیت) و سیاست (دولت) از منظر اندیشمندان غربی و اسلامی می پردازد. این پژوهش به این نتیجه رسید که روحانیون در انقلاب اسلامی به دلیل تحقق دو عامل «درونی» (انسجام و هماهنگی درونی میان روحانیت و وجود رهبری متمرکز و گرد آمدن روحانیون در اطراف آن) و «بیرونی» (ارتباط بیرونی آن ها با جریان های موجود در راستای هدفمند ساختن و تاثیر نهادن بر این جریان ها سیاسی) به ایفای نقشی موثرتر از جنبش ملی شدن صنعت نفت پرداخته اند . در این رساله از روش پژوهش توصیفی - تحلیلی استفاده شده و روش گردآوری اطلاعات هم به صورت کتابخانه ای و اسنادی است . واژگان کلیدی : روحانیت، نیروی اجتماعی، جنبش ، ملی شدن صنعت نفت ، انقلاب ، انقلاب اسلامی</p>	

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

مقدمه..... ۱

فصل اول: کلیات.. (مقدمه)

۱- طرح مسئله..... ۳

۲- اهمیت موضوع تحقیق و انگیزش انتخاب آن..... ۶

۳- هدف از انجام تحقیق..... ۷

۴- سوال اصلی..... ۸

۵- سئوالات فرعی..... ۸

۶- فرضیه اصلی..... ۹

۷- متغیرهای تحقیق..... ۹

۸- تعریف مفاهیم..... ۹

۹- پیشینه موضوع..... ۱۱

۱۰- مدل تحقیق..... ۱۸

۱۱- روش تحقیق..... ۱۸

۱۲- روش گرد آوری اطلاعات..... ۱۸

۱۳- سازماندهی رساله..... ۱۸

فصل دوم: (چهارچوب نظری)

اشاره ۲۱

بخش اول : رهیافت نظری ۲۱

پیشینه مطالعه نقش دین در جامعه..... ۲۲

ارتباط نهاد دین (روحانیت) و نهاد سیاست(دولت) از منظر بزرگان جامعه شناسی دین..... ۲۳

الف (دیدگاه آگوست کنت..... ۲۳

ب (نظریه کارل مارکس..... ۲۴

پ (دیدگاه امیل دورکیم..... ۲۵

ت (دیدگاه ماکس وبر..... ۲۷

ارتباط نهاد دین (روحانیت) و نهاد سیاست(دولت) از منظر اندیشمندان اسلامی..... ۳۰

الف (دیدگاه ابن خلدون..... ۳۰

ب(دیدگاه امام خمینی ۳۲

پ(دیدگاه دکتر علی شریعتی ۳۳

ت (دیدگاه آیت الله مطهری..... ۳۴

ارتباط نهاد دین (روحانیت) و نهاد سیاست (دولت) از منظر ادیان مختلف..... ۳۶

عوامل موثر در کنش سیاسی روحانیت در قبال نظام سیاسی ۳۹

بررسی ارتباط روحانیت و سیاست از منظر ادیان مختلف..... ۴۰

۴۰	الف) مسیحیت
۴۲	ب) مذهب بودا
۴۲	پ) مذهب یهود
۴۲	ت) مذهب اسلام
۴۴	جایگاه روحانیت در اسلام
۴۵	بخش دوم : رهیافت تاریخی
۴۵	نگاهی به رابطه دین و دولت در تاریخ ایران
۴۶	منشا شکل گیری روحانیت شیعه در ایران
۴۷	بررسی دلایل اهمیت نیروی اجتماعی روحانیت در ایران
۴۸	۱- ایدئولوژی و مکتب
۴۹	۲- داشتن سازمان و تشکیلات
۴۹	۳- مردمی بودن
۵۰	۴- ظرفیت تفسیر پذیری قرآن و سنت
۵۱	در آمدی تاریخی بر نقش سیاسی و اجتماعی روحانیت در طول تاریخ ایران
۵۱	۱- رابطه روحانیت با دولت در عصر صفویه
۵۳	۲- رابطه روحانیت با دولت در عصر قاجار
	الف) جنگ های ایران و روس و واکنش روحانیت در قبال آن
۵۳	

- ب) نهضت تنباکو و نقش روحانیون در آن ۵۴
- پ) روحانیت و نهضت مشروطه ۵۷
- ۳- رابطه روحانیت و با دولت در عصر پهلوی اول ۶۲
- کاره ویژه های سیاسی و اجتماعی روحانیت ۶۷
- ۱- دفاع از شریعت و ترویج آن ۶۷
- ۲- کارویژه همبستگی و وفاق اجتماعی ۶۷
- ۳- فرایند بسیج اجتماعی ۶۷
- ۴- جامعه پذیری سیاسی ۶۸
- ۵- کنترل نخبگان سیاسی (کنترل سیاست) ۶۸
- ۶- کار ویژه های اقتصادی روحانیت ۶۹

فصل سوّم: سنجش نقش روحانیت در ملی شدن صنعت نفت

- اشاره ۷۱
- بررسی جریان های فکری و سیاسی موجود در آستانه ملی شدن صنعت نفت ۷۱
- الف- حزب توده ۷۱
- ب- جبهه ملی ۷۲
- ج- نیروها و گروه های مذهبی ۷۲
- الف- انجمن تبلیغات اسلامی ۷۴
- ب- اتحاد مسلمین ۷۴

پ-مجمع مسلمانان مجاهد	۷۵
ت-انجمن تبلیغات دینی	۷۵
س-جامعه مسلمین	۷۶
ج-جامعه تعلیمات اسلامی	۷۶
ح-فدائیان اسلام	۷۶
بررسی وضعیت سیاسی، اجتماعی روحانیت در آستانه ملی شدن صنعت نفت	۷۶
واکنش روحانیت در قبال ملی شدن صنعت نفت	۷۸
نقش مرجعیت شیعه در ملی شدن صنعت نفت	۸۱
اقدامات سایر روحانیت برای ملی شدن صنعت نفت	۸۲
نقش آیت الله کاشانی در ملی کردن صنعت نفت	۸۳
تغییرات در کابینه برای مقابله با ملی شدن صنعت نفت	۸۵
نقش روحانیت در پس از ملی شدن صنعت نفت	۸۶
بررسی نقش فدائیان اسلام در ملی شدن صنعت نفت	۸۸
استعفای مصدق، انتصاب قوام، قیام سی تیر	۹۲
قیام سی تیر و نقش حساس و قاطع روحانیت	۹۳
بررسی وضعیت روحانیت پس از قیام سی تیر	۹۵
مواضع روحانیت پس از به قدرت رسیدن مجدد مصدق	۹۹
مواضع روحانیت در قبال کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲	۱۰۲

عوامل شکل‌گیری کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲..... ۱۰۴

فصل چهارم: سنجش نقش روحانیت در انقلاب اسلامی

اشاره..... ۱۰۸

بررسی وضعیت سیاسی و اجتماعی روحانیت پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲..... ۱۰۸

اقدامات سیاسی و فرهنگی روحانیون از سال ۱۳۳۲-۱۳۴۰..... ۱۱۰

رحلت آیت‌الله بروجردی و واکنش روحانیت در قبال آن..... ۱۱۲

اقدامات روحانیت در جهت انتخاب مرجع بعد از فوت آیت‌الله بروجردی..... ۱۱۸

امام خمینی پرچمدار حرکت سیاسی روحانیت..... ۱۲۰

الف) تغییر گفتمان‌های مشروعیت عقلی و دینی نظام سلطنتی..... ۱۲۲

ب) تغییر گفتمان‌های دینی رایج در میان روحانیت..... ۱۲۲

اقدامات امام خمینی در قبال تغییر گفتمان حاکم بر روحانیت..... ۱۲۶

الف- باز تفسیر رسالت اساسی روحانیت..... ۱۲۶

ب- توجه به روحانیت..... ۱۲۶

پ: ارائه مدلی عمل‌گرا به روحانیت..... ۱۲۸

ت: احیاء هم‌دلی و نفی تفرقه بین روحانیت..... ۱۲۸

واکنش سیاسی روحانیت در قبال اقدامات اصلاحی شاه در دهه ۴۰..... ۱۳۰

الف) تصویب قانون اصلاحات ارضی و واکنش روحانیت

..... ۱۳۰

ب) جرقة اولین واکنش سیاسی علما در قبال اقدامات اصلاحی شاه

۱۳۲.....

پ) انقلاب سفید و واکنش روحانیون در قبال آن

۱۳۷.....

رویارویی مستقیم رژیم با روحانیت

۱۴۲.....

پیامدهای فاجعه فیضیه قم و طالبیه تبریز و عکس العمل مراجع

۱۴۵.....

فعالیت روحانیون و وعاظ در دهه اول محرم سال ۴۲

۱۴۸.....

تظاهرات روز عاشورا و سخنرانی مهم امام خمینی

۱۵۱.....

دستگیری آیت الله خمینی و واکنش روحانیت در قبال آن

۱۵۴.....

دستاوردهای قیام ۱۵ خرداد برای نهضت روحانیت.....

کاپیتولاسیون و پی گیری روند مبارزه با رژیم از سوی روحانیت.....

مواضع علما و روحانیون در قبال تبعید امام خمینی.....

بررسی گرایش های موجود در میان روحانیت پس از تبعید آیت الله خمینی.....

سازماندهی مبارزات در دوران تبعید امام خمینی توسط روحانی.....

۱) احیای یاد و راه های امام خمینی.....

- ۲) تشکیل مجامع مذهبی ۱۷۱
- ۳) اطلاع رسانی و اعزام مبلغین به شهرستان‌ها و روستاها ۱۷۲
- ۴) حفظ ارتباط با رهبری نهضت در دوران تبعید حضرت امام خمینی ۱۷۳
- ۵) تشکیل تشکل‌های روحانیت ۱۷۴
- نقش روحانیت در سازماندهی و بسیج توده‌ها در دوران تبعید امام خمینی ۱۷۵
- ۱) مدارس حوزه علمیه قم و مساجد و حسینیه‌ها ۱۷۶
- ۲) از طریق اطلاع رسانی و آگاه کردن مردم ۱۷۸
- ۳) از طریق کانالیزه نمودن مناسک و مراسم دینی در مواجهه با حکومت ۱۷۹
- روحانیت و اتخاذ شیوه‌های مبارزه ۱۸۰
- روحانیون و شیوه‌های مسالمت آمیز مبارزه ۱۸۰
- اقدامات رژیم پهلوی در مقابله با نهضت روحانیت و واکنش روحانیون در قبال آن ۱۸۲
- الف) تبعید ۱۸۲
- ب) ممنوعیت منبر ۱۸۳
- پ) زندان ۱۸۴
- ت) اعزام روحانیون به سربازی ۱۸۵
- د) شهادت ۱۸۶

اقدامات سیاسی و اجتماعی رژیم پهلوی در مقابله با مذهب و روحانیت در دهه ۵۰
۱۸۶.....

بررسی تبیین دلایل پیشی گرفتن جریان مذهبی و روحانیون نسبت به سایر جریان
های فکری و فرهنگی موجود در آستانه انقلاب اسلامی ۱۹۰

نقش روحانیت در تثبیت انقلاب اسلامی ۱۹۵

فصل پنجم

الف) جمع بندی ۱۹۸

ب) ارایه پیشنهادات و نظرات ۲۱۴

فهرست منابع و ماخذ ۲۱۸

فهرست جداول

- ۶۶.....وضعیت نمایندگان روحانی بر حسب چندشغل بر حسب درصد(جدول ۱-۲).....
- ۶۶.....وضع نمایندگان روحانی بر حسب یک شغل بر حسب درصد(جدول ۲-۲).....
- ۲۰۵.....آسیب شناسی جریان های سیاسی به رهبری روحانیون (جدول ۱-۵).....
- ۲۱۳.....جدول مقایسه تطبیقی روحانیت در ملی شدن صنعت نفت و انقلاب اسلامی (جدول ۲-۵).....

فهم عمیق دگرگونی های تاریخ معاصر ایران بدون بررسی نقش نیروهای مذهبی امکان پذیر نیست. عاملات دین و جامعه ایران، یعنی روحانیون با نظام سیاسی بخش عمده ای از تحولات تاریخ ایران را به خود اختصاص داده است. روحانیون با در اختیار داشتن امتیازاتی مانند حضور دائمی در میان مردم، امتیاز آشنایی با اصول و قواعد دین و رسالت آموزش این احکام به مردم، خارج بودن از ساختار سیاسی، استقلال مالی از دولت و قدرت مذهبی آن ها در قالب صدور احکام و فتواها... به عنوان یک نیروی اجتماعی موثر در تحولات سیاسی و اجتماعی ایران به ایفای نقش پرداخته اند. در واقع سنت بسیج توده ای در ایران به شدت تحت تأثیر دین و رهبران دینی بوده است. نقش حساس و مهم نیروی اجتماعی روحانیت در تحولاتی نظیر جنگ های ایران و روس، نهضت تنباکو، نهضت مشروطه، تحولات عصر پهلوی اول، ملی شدن صنعت نفت، قیام پانزده خرداد و انقلاب اسلامی به خوبی قابل مشاهده است. به ویژه نقش حساس و مهم نیروی اجتماعی روحانیون در دو تحول مهم دوران محمد رضا پهلوی یعنی ملی شدن صنعت نفت و انقلاب اسلامی در ایران قابلیت بررسی بیشتری دارد. روحانیون در این مقطع علی رغم ویژگی مشترک مبارزه با استبداد خارجی به گونه ای متفاوت به ایفای نقش پرداخته اند. این پژوهش با هدف سنجش نقش روحانیون در این دو مقطع به بررسی دلایل ایفای نقش متفاوت روحانیون در این دو دوره زمانی می پردازد. و به این نتیجه گیری میرسد که روحانیون در انقلاب اسلامی نقشی موثر از ملی شدن صنعت نفت ایفا نموده است. پژوهش حاضر در ۵ فصل تنظیم شده است که در فصل اول، کلیات تحقیق شامل مسئله تحقیق فرضیه، سوالات پژوهش، روش تحقیق و روش جمع آوری اطلاعات ارائه شده و در فصل دوم در بخش (روحانیت) با سیاست (دولت) از منظر اندسشمندان غربی و اسلامی پرداخته میشود و در ادامه به بررسی نقش روحانیت در تحولات سیاسی - اجتماعی ایران پرداخته می شود و در فصل سوم به سنجش نقش روحانیت در ملی شدن صنعت نفت و در فصل چهارم به بررسی نقش روحانیت در انقلاب اسلامی و در فصل پنجم نتیجه گیری و ارائه پیشنهادات ارائه خواهد شد.

فصل اول

کلیات (مقدمه)

روحانیون ما از جهاتی همانند احزاب سیاسی جهان دارای یک سازمان نسبتاً کارا، در سطح کل جامعه تا کوچک ترین واحد اجتماعی

محلات بوده و هستند و اجزای آن به طور منسجم از بالا تا پایین و هم چنین از پایین به بالا نیز با هم ارتباط دارند.

(رفیع پور، ۱۳۷۶: ۳۴۳)

۱- طرح مسئله

حیات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی ملت ایران در پویش تاریخی خود پیوند گسست ناپذیری با دین و رهبران مذهب داشته است (دوستخواه، ۱۳۷۰: ۲۷). چنان که نیروهای مذهبی در اکثر قریب به اتفاق جنبشها، حرکتها، ونهضت های عدالت خواهانه که همواره در جای جای تاریخ این مرز و بوم به وقوع می پیوسته است، نقش بی بدیلی در هدایتگری سازماندهی و بسیج نیروها داشته اند. اگر به برگهای تاریخ معاصر ایران نگاهی بیافکنیم نقش روحانیت شیعه در مسائل سیاسی و اجتماعی معاصر ایران کاملاً مشهود است. حضور روحانیت را به خوبی در قضایایی مانند: جنگ های ایران و روس، قیام تنباکو، انقلاب مشروطه، جنبش ملی کردن صنعت نفت، قیام ۱۵ خرداد، و سرانجام انقلاب اسلامی میتوان ملاحظه کرد. حضور گسترده مردم با انگیزه های دینی از یک سو و حضور مراجع علما و چهره های مذهبی در سطوح رهبری از سوی دیگر از مشخصه های بارز جنبش های مذکور است. به عبارت دیگر سنت بسیج توده ای در ایران به شدت متأثر از سنت های مذهبی و رهبران دینی آن هاست. بی تردید نمی توان نقش عالمان شیعی مذهب را در دگرگونی های تاریخ معاصر نادیده گرفت خصوصاً در دو تحول مهم دوران محمد رضا پهلوی (جنبش ملی شدن نفت و انقلاب اسلامی) روحانیت نقش برجسته ای داشته است. این پژوهش بر آن است که نقش روحانیت در این دو مقطع مهم در ایران را مورد سنجش قرار دهد. روحانیون در ایران در این دو مقطع به گونه ای متفاوت به ایفای نقش پرداخته اند. امتیازی که عالمان شیعی را بر صدر رخدادهای تاریخ معاصر ایران نشانده است پیشوایی معنوی و سنتی ایشان در جامعه مذهبی می باشد. با این حال نباید فراموش کرد که روحانیت همواره توفیق استفاده شایان از چنین امتیازی را نداشته اند. در حقیقت کامیابی عالمان شیعی در جایگاه سنتی خود همراه نیاز به بر آورده شدن دو عامل در ارتباط با ساختار درونی و روابط بیرونی نهاد روحانیت داشته است نخستین عامل به درون مجموعه آن ها در میزان هماهنگی علمای هر دوره برای دست یابی به آرمان مورد نظر خود و دومین عامل به چگونگی ارتباط بیرونی آن ها با جریان های موجود در راستای هدفمند ساختن و تاثیر نهادن بر این جریان ها سیاسی موجود مربوط می شود. (شیخ فرشی، ۱۳۸۰: ۲۵)

در آستانه جنبش ملی دیدگاه‌های متفاوتی در میان روحانیت شیعه قابل تشخیص بود که هر یک آثاری را بر سرنوشت نهضت ملی باقی گذاشت در یک جمع بندی کلی می توان نقش روحانیون در نهضت ملی شدن صنعت نفت را به ۴ جریان اصلی تقسیم کرد:

۱- جریان اول: اعتقاد راسخ به موضع گیری روحانیت نسبت به رخداد‌های سیاسی زمانه خود در جامعه را داشتند مانند آیت الله کاشانی

۲- جریان دوم : روحانیون و طلاب پرشوری بودند که آرمان آنان تشکیل یک حکومت اسلامی بود و به دلیل مواضع انقلابی و انتقادی خود نسبت به رهبران جنبش ملی و هم چنین روحانیون زمان خود می توان از آن ها به عنوان یک جریان مستقل در میان روحانیون نام برد نماینده این جریان سید مجتبی میر لوحی (نواب صفوی) بود.

۳- سرانجام باید به موضع مراجع قم هم اشاره کرد که با احتیاط بیشتری نسبت به رخداد‌های سیاسی جامعه اظهار نظر می کردند و می کوشیدند فاصله خود را از موضع گیری های سیاسی موجود حفظ کنند. شاخص ترین نماینده آن مراجع آیت الله بروجردی بود (شیخ فرشی، پیشین: ۶۳)

۴- جریان چهارم تحت عنوان روحانیون درباری که شاخص ترین نماینده آن آیت الله بهبهانی بود که نقش مهمی نیز در کودتا ۲۸ مرداد ایفا نمودند .

هر چند که نقش فراگیر روحانیت در دوران ملی شدن صنعت نفت چیزی است که به خاطر حضور جبهه ملی با دیده تردید میتوان به آن نگریست اما نمی توان نقش بسیار مهم روحانیت رادر بسیج توده ها در این دوران منکر شد. روحانیت سیاسی به نمایندگی آیت الله کاشانی توانست این را به یک حرکت ضد استعماری تبدیل کند. فتواهای پی در پی مراجع و علما، بسیج توده های مذهبی توسط آیت الله کاشانی، عملیات های فدائیان اسلام نقش بسیار مهمی در سازماندهی توده های مردم داشته است. آیت الله کاشانی به عنوان سمبل روحانیت سیاسی، با درک موقعیت و اهمیت موضوع و مسئله ملی شدن صنعت نفت را از بین معدود نخبگان سیاسی به سطح عمومی کشاند و به بسیج مذهبی همت گماشت. روحانیت در همراه کردن افکار عمومی نقش به سزایی را ایفا نمود اما به دلیل همان